

ОЛЕКСАНДР ТАРАНЕНКО ГРА СЛІВ

Гра слів — це спеціальне використання звукової, лексичної або граматичної форми слів, а також частин слів, фразеологізмів, синтаксичних конструкцій для створення певних фонетико- та семантико-стилістичних явищ, що ґрунтується на зіставленні й переосмисленні, обігранні близькозвучних або однозвучних мовних одиниць з різними значеннями. Одним з різновидів гри слів, який полягає у створенні комічно-сатиричного ефекту, є каламбур.

Виступаючи як засіб вираження гостроти й дотепності думки з ефектом несподіваності та відточеності стилю, гра слів використовується разом з тим для досягнення трьох основних цілей, які, зрештою, можуть взаємопереплітатися. По-перше, взагалі для привернення уваги до значення через форму, для загострення сприйняття семантичних особливостей мовних одиниць, що обіграються (особливостей, справді властивих цим одиницям чи тільки приписуваних їм у такий спосіб). «*Вибори без вибору*» (газетна замітка про недемократичні вибори), «...поділюся *Словами-сльозами*» (Т. Шевченко), зокрема при «оживленні» внутрішньої форми слова, тобто його внутрішнього образу і способу мотивації його значення (пор. *Той, що греблі рве* як ім'я міфічної істоти в «Лісовій пісні» Лесі Українки і переосмислення цієї назви П. Вороньком у значенні партизана-підричника: «*Я той, що греблі рвав. Я не сидів у скелі, Коли дуби валились вікові*»), при «поетичній етимології»: «*А батько ж наш, він здатися не міг. Він гордий був, Гордієм він і звався*» (Л. Костенко). По-друге, для створення в такий спосіб комічно-сатиричного забарвлення, тобто явище каламбуру: «— *Як справи? — Як справа, так і зліва*» (жарт). По-третє, для створення зображально-виражального ефекту, коли зміст зіставлених слів лишається незачепленим або вгадується тільки як якісь невиразні асоціації з чим-небудь: «*Діти, діти, де мені вас діти?!*»; «*Крав! крав! крав! Крав Богдан крав*» (Т. Шевченко) — слова ворони, пор. *кар, кар-кар* як звуконаслідування, що передає крик цього птаха; «*Піп сіль тре, Пан теля пасе*» (жарт, побудований на поданні при швидкій вимові українського тексту як нібито французького).

Гра слів будується на використанні багатозначності, омонімії, паронімії і діє на різних мовних рівнях (оскільки це обіграння не тільки слів, даний термін слід сприймати як дещо умовний). Вона відбувається за допомогою як уживання існуючих, так і творення нових мовних одиниць.

За побудовою виділяється кілька типів гри слів.

1. Зіставлення, поєднання в контексті однозвучних або близькозвучних одиниць з різними значеннями, завдяки чому досягається відповідний стилістичний (наприклад, у фольклорі: «— Не знаємо ми нічого. Правда, що ми ходили *дещо* і гомоніли *про що*, тільки коли ми *хоч що* або *абощо*, то нехай нам *чорт знає що — от що*, а не *тощо*. А ви кажете, щоб ми там *що що* або *абощо*», у скоромовках: «Хима дома — Хоми нема. Хома дома — Хими нема»), але частіше семантико-стилістичний ефект. Наприклад, у лексиці — при полісемії. «*Слово про слово*» (назва радіопередачі про мову); «*Потому вона була в горницях [у наймах. — О. Т.], раз у раз *била* посуд, а її *била* пані*» (М. Коцюбинський), при омонімії: «*Чи *винний* *винний* магазин?*» (газетна публікація про проблеми алкоголізму) — *винний* від *вина* і від *вино*; «*Біда — не біда*» (оповідання М. Трублаїні) — прізвище і загальна назва, при паронімії: «*Треба *гартуватися* і *гуртуватися**» (В. Еллан-Блакитний), «*Позиція *опозиції**» (газетна замітка); на лексико-фразеологічному рівні: «— А ми собаку купили... — ...Покажуйте ж! Я ж у *собаках* *собаку з'їв*, — зареготав Федір Михайлович» (В. Чечвянський); у фразеології: «*Вишняк *йшов угору* все *та вгору* [тобто робив кар'єру. — О. Т.]. *Вишнячка *йшла ушур* усе *та вишур**» [тобто товстішала. — О. Т.] (Л. Костенко); у морфології (поєднання одиниць, що належать до різних частин мови або мають різні граматико-категоріальні значення, в межах однієї частини мови): «*Чи *здорові* *здорові?**» (газетна замітка про стан здоров'я населення); «*Ніколи* не кажи «*ніколи*»; «*Добре* те, що *добре* кінчається»; «*Добре**

роби, добре й буде» (прислівник в обставинній і предикативній функціях); «— Ти куркуль був, але знай: ти вже не будеш. Не будеш!» (І. Микитенко) — *бути* в значенні зв'язки і в значенні «існувати, жити»; у синтаксисі: «Один голова одного колгоспу... на Новий рік чекав з охотою, з радістю, з гускою, з пирогами, ...з чаркою, з сім'єю, з гостями» (Остап Вишня) — поєднання відношенням однорідності слів з різною категоріальною семантикою; «— Як у вас з грошима? — З грошима-то добре, а от без них погано» (жарт).

2. Підставлення в контекст (часто після паузи, що на письмі передається через крапки) замість очікуваного і звичного слова іншого слова з близьким або однаковим звучанням: «Мистецтво вимагає жерти» (жарт) — замість *жертв*.

3. Переосмислення слова за зразком іншого з можливим становленням нового значення або омоніма, навмисне поєднання в одній мовній одиниці двох значень або використання її «старої» форми для наповнення новим змістом: «Пряма мова» (тобто мова, з якою автор звертається прямо до читача), «Дієслово» (назви поетичних збірок), переосмислення граматичної форми роду у випадках на зразок: «Але ж земельку він здає бісовій Перепічці [Корнієві Перепічці. — О. Т.] за дві тисячі карбованців» (П. Капельгородський), коли на основі формального асоціювання закінчення *-а* в іменах чоловічого роду з такою ж флексією в іменах жіночого роду (*жінка, вона* і под.) назва особи чоловічої статі подається як назва жінки. Цей засіб часто реалізується в супроводі «пояснення»: «Ми зовсім безгрішні: ні *гріхів*, ні *грошей* не маємо»; зокрема, у випадках «поетичної етимології», жартівливої етимологізації («*Мажиністи* — від слова «*і ми мажемо*»... «*Реалісти*» — це... письменники, що скінчили реальну школу» — Остап Вишня), «розшифрування» скорочень та аббревіатур на зразок *ОВ* (серія паровозів) — як «*овечка*». У межах слова переосмислення його компонента може передаватися графічно: *ПриватиЗАція* (з реклами по телебаченню); «*ЕкспанСіонізм* та його опора» (підпис під карикатурою в журн. «*Перець*» — пор. *експансіонізм* і *сіонізм*).

4. Переоформлення слова за зразком іншого: жартівлива назва «*семисезонне пальто*» (від *демисезонне*); «*ярижка*» — назва одного з колишніх українських правописів з літерою *ѣ*, яка називалася *єри* (пор. *єри* і *ярижка* «ярига»); «*Школяда*» — розважальна передача для школярів на українському радіо (пор. *школа* і *коляда*).

5. Злиття двох близькозвучних слів у рамках спільного третього: «Суцільна комп'ютероризація» (газетна замітка про деякі кримінальні аспекти широкого впровадження ЕОМ), пор. *комп'ютеризація* і *терор*; навпаки, розкладання одного слова на два, обидва чи одне з яких нагадують це слово за формою: «Він *божевільний*, кажуть, *Божевільний!*.. *Боже* — *вільний*... *Боже*, я — *вільний!*» (Л. Костенко); «*Діє слово*» (рубрика в журн. «Слово і час»), пор. *дієслово*; *Борис Тен* (псевдонім М. В. Хомичевського): від *Борисфен* — назви Дніпра в античних авторів.

6. Переставлення слів, речень та їх частин, коли сам набір мовних одиниць лишається тим самим, але зміна їхніх позицій приводить до створення протилежного значення, іронічного ефекту: «Бідний багатому: «*Здоров будь!*». Багатий бідному: «*Будь здоров!*» (народний жарт): обігравання паронімічних форм вітання і прощання; «*Рятуйте! Поліція!*» — «*Поліція? Рятуйте!*» (підпис під подвійним малюнком у журн. «*Перець*»: у першій частині це крик пограбованого про допомогу, а в другій — його ж крик, коли він упізнав у поліцаях недавніх грабіжників). Цей засіб може поєднуватися з обіграванням окремих слів: «— Добре, коли *баба* стає козаком, гірше, коли козак стає *бабою!*» (П. Панч).

7. Поширення гри слів, коли вона не обмежується обіграванням двох значень полісемічного слова (омонімів, паронімів) і одне з них втягує у співвідносне вживання ще й інше слово, з одним із значень якого воно може поєднуватися відношеннями антонімії (парадигматичний принцип) або лексичної сполучуваності (синтагматичний принцип): «Така *важка легка* промисловість», «*Круглий* стіл з *гострими* кутами» (газетні публікації про проблеми легкої промисловості та дискусію за круглим столом); «— Ну й *терпуг* ти, Наташко! *Пиляєш* і *пиляєш*. Замовчи!» (А. Хижняк), пор. *пиляти* в значенні «набридливо дорікати», яке не поєднується зі словом *терпуг*, і в значенні «обробляти пилкою, напилком і т. ін.», що вже сполучається з цим іменником.